

Iniciální konsonantické fonestémy v češtině¹

Abstract

The paper introduces the concept of phonaesthemes and discusses its relevance for linguistic theory, subsequently trying to identify initial phonaesthemes in Czech consisting of at least two consonants. The sequence /chr-/ seems to be a prototypical phonaestheme in Czech. As only one other sequence (/hň-/) appears to be reliably identifiable as a phonaestheme, it seems that phonaesthemes are not particularly common in Czech, when compared e.g. with English. However, this conclusion might not be warranted if less strict criteria for defining phonaesthemes were applied. The importance of further research into phonaesthemes and sound symbolism in Czech is highlighted by the lack of literature on sound symbolism and iconicity in the Czech lexicon, as seen in the context of the recent research on this topic in other languages.

Příspěvek představuje koncept tzv. fonestému a poukazuje na jeho relevanci pro jazykovědnou teorii, proč se snaží identifikovat iniciální konsonantické fonestémy v češtině. Prototypickým fonestémem v češtině je patrně /chr-/, a jelikož jediným dalším spolehlivě identifikovatelným fonestémem je /hň-/, zdá se, že fonestémy nejsou v češtině tak časté jako například v angličtině. Pokud bychom nicméně přijali inkluzivnější vymezení fonestémů, je možné, že by tento závěr bylo vhodné přehodnotit. Závěr příspěvku zdůrazňuje důležitost dalšího výzkumu fonestémů v češtině především v kontextu problematiky zvukového symbolismu a ikonicity, kterým nebylo v bohemistice – na rozdíl od (nedávné) zahraniční lingvistiky – věnováno příliš pozornosti.

1 Úvod²

V různých jazycích světa existují tzv. fonestémy, zpravidla submorfémové zvukové segmenty nenáhodně často asociované s určitým

¹ Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

² Za poznámky k dřívější verzi textu děkuji Barboře Štěpánkové a Evě Lehečkové.

obecným významem. Zahraniční výzkumy včetně psycholingvistických experimentů naznačují, že fonestémy mají z kognitivní perspektivy stejný status jako morfémy, ačkoliv v tradičních teoriích slovo tvorby založených na morfémech jako morfémy chápány být nemohou (viz oddíl 2). Cílem tohoto textu je a) uvést do bohemistického lingvistického diskursu pojem fonestému, b) zjistit, zda v češtině existují fonestémy, a c) naznačit, jaká je jejich relevance pro lingvistickou teorii. Z praktických důvodů se v tomto textu omezují pouze na počáteční konsonantické fonestémy (viz oddíl 3). Identifikace fonestémů v češtině je prvním krokem k tomu, aby mohly být pro češtinu replikovány zahraniční studie a aby pak mohl být vymezen vztah morfému a fonestému v češtině. Problematika fonestémů ovšem souvisí i s obecnějšími otázkami jazykovědné teorie, jako je otázka po poměru arbitrárnosti a ikonicity v jazyce (viz oddíl 5).

2 Fonestémy

Tzv. fonestémy (angl. phonaesthemes) jsou submorfémové části slov, které mají ustálenou formu i význam a mohou se objevovat i v desítkách různých lexikálních kořenů (Firth 1964, s. 184). Na základě tradičního požadavku úplné rozložitelnosti slov na morfémy však fonestémy nelze chápat jako morfémy, ačkoliv jejich definici (srov. Ziková 2016) v zásadě naplňují. Například anglický fonestém /gl-/, evokující význam související se světlem (například slovesa *glimmer*, *glisten*, *glitter* a *gleam* v zásadě odpovídají českým slovesům *třpytit se* a *lesknout se*), tak nelze považovat za morfém, protože rezidua slov po odtržení /gl-/ (obvykle) nejsou morfémy, které by se objevovaly i v jiných slovech. Existenci například právě fonestému /gl-/ v angličtině lze přitom podložit tím, že 39 % lemmat s touto iniciální konsonantickou skupinou doložených v korpusu Brown je ve Websterově slovníku definováno pomocí slov, která přímo souvisejí se světlem nebo zrakem; oproti tomu ze slov s iniciálním /sn-/ má takový význam pouze jedno procento – evidentně tedy nejde o arbitrární rozložení forem a významů (Bergen 2004, s. 293). Fonestém je tedy

nenáhodným spojením formy a významu, které se objevuje v desítkách lexikálních kořenů, a proto se existence fonestémů chápe jako jeden z problémů tradiční, pouze na morfémech založené slovtvorby, která fonestémy opomíjí, neboť jim nemůže přisoudit status morfémů (viz např. Anderson 2015, s. 15; Bauer 2019, s. 88–89).

Fonestémy jsou v některých případech spojeny se zvukomalebností, a tedy s ikonicitou. Stejně jako u onomatopoických citoslovcí se v nich střetává zvukomalebnost (ikonicitu) s arbitrarností, jak ukazuje jejich srovnání v různých jazycích (např. české *mňau* vs. anglické *meow* [mɪˈəʊ]): zvukomalebná citoslovce nejsou stoprocentně ikonická (jak ukazuje jejich odlišnost napříč jazyky), ale ani stoprocentně arbitrarní (jak ukazuje jejich zřejmá podobnost napříč jazyky). Podobně se fonestémy mohou zakládat na sensorických vjemech a často souvisejí s pohybem, tvarem, zvukem apod. (Mompean et al. 2020, s. 517). Jejich ikonicitu je pak v takových případech hypoteticky snadno vysvětlitelná: to, že anglické fonestémy /kl-/ (např. *clank* ‚řinčet, cinkat‘, *click* ‚cvaknout‘) a /kr-/ (např. *crack* ‚zapraskat‘, *crunch* ‚křupat, skřípat‘) naznačují specifický zvuk, může souviset s fonetickými vlastnostmi /k/ (a jeho plozivností); podobně se může fonestém /sn-/ (např. *sneeze* ‚kýchnout‘, *sniff* ‚čichat‘, *snore* ‚chrápat‘) zakládat na nazalitě /n/ (Mompean et al. 2020, s. 517). Taková míra ikonicity se u fonestémů sice běžně objevuje, ale není jejich definičním kritériem: např. /gl-/ související se světlem, nebo /sl-/ nesoucí pejorativní konotaci (např. *slouch* ‚hrbit se‘, *slime* ‚sliz, bahno‘, *slug* ‚slimák (i přeneseně o člověku)‘), sice jsou systematické fonestémy, ale nejsou ikonické jako předchozí dva příklady (Mompean et al. 2020, s. 517).

Napříč jazyky se ukazuje, že fonestémy mohou být produktivní a mohou motivovat jazykové změny a uplatňovat se při tvorbě neologismů i porozumění novým okazionalismům (např. Joseph 1987; Abelin 1999; Blust 1988, 2003; Magnus 2000). Série psycholinguistických experimentů založených na primingu ukázala, že fonestémy v angličtině se při mentálním zpracování jazyka chovají stejně jako morfémy (Bergen 2004). Tento závěr je kompatibilní s tzv. usage-based přístupem (Bybee 2010), který poukazuje na to, že síla mentální

reprezentace (jakékoliv) jazykové jednotky souvisí mimo jiné s její frekvencí bez ohledu na to, zda je daná jednotka striktně kompoziční (tj. fakt, že význam slovesa *chrápat* není odvoditelný z významu potenciálního fonestému /chr-/ a segmentu /-ápat/, nebo fakt, že /chr-/ není morfém, /chr-/ „nediskvalifikují“ a nevylučují z množiny jazykových jednotek, které zasluhují pozornost). Podobným způsobem zpochybňují z kognitivního hlediska unikátnost morfémů i další studie: kromě toho, že psychologicky se úplně stejně jako morfémy chovají právě fonestémy (Bergen 2004), v zásadě podobné chování vykazují případy, kdy je vágní sémantický vztah doprovázen formální podobností. Například anglická slova *boat* ‚lod‘ a *float* ‚plout, plavat‘ nemají ze slovtvorného hlediska nic společného, přesto psycholinguistické experimenty ukazují, že se v nich segment /-oʊt/ z hlediska kognitivního zpracování jazyka chová, jako by morfémem byl, zatímco pouze formálně podobné dvojice slov (např. *float* ‚plout‘ a *coat* ‚kabát‘) podobné efekty nevykazují (viz Pastizzo, Feldman 2009).

Jak už bylo naznačeno, právě s tím souvisí problematičnost fonestémů pro tradiční, na morfémech založenou slovtvornou teorii: ačkoliv se fonestémy (z kognitivního hlediska) chovají jako morfémy a jde také o jednotky konvenčně spojující formu a význam, za morfémy považovány nejsou, neboť slova, která je obsahují, zpravidla nejsou úplně rozložitelná na fonestém(y) a morfém(y). Podle tradiční morfematické teorie tak nelze tvrdit, že např. *špl-* je morfém, neboť *-ouch-* ve slově *šplouchat* nelze považovat za samostatný morfém (protože mu není možné přiřadit význam, se kterým by segment byl spojen i v jiných slovech). Stranou zde přitom zůstává fakt, že existují slova, která jsou kompletně rozložitelná na fonestémy: například anglické sloveso *twirl* ‚točit, kroutit‘ (Kwon, Round 2015, s. 2) se skládá z fonestému /tw-/ (spojeného s významem kroucení, viz *twist* ‚kroutit‘, *tweak* ‚zakroutit‘, *twine* ‚ovíjet, obtočit‘, *twiddle* ‚točit‘ a další) a fonestému /-ə:l/, resp. /-ə:l/ (spojeného s významem kulatosti, viz *curl* ‚natočit, stočit, schoulit‘, *furl* ‚svinout‘, *burl* ‚suk; oblý sukovitý výrostek na kmeni nebo větvi stromu‘, *whirl* ‚vířit, točit‘, *swirl* ‚vířit, kroužit‘ a další). Dalším problémem je zde jistá nekonzistentnost: zatímco seg-

ment /-ouch-/, zbyvajících ze slovesa *šplouchat* po odtržení potenciálního fonestému /špl-/ (a kmenotvorné přípony a infinitivní koncovky), by optikou tradičního přístupu nebyl morfém, tzv. reziduálním³ morfémům (např. *levhart*, *bařtipán*; srov. Filipec, Čermák 1985, s. 211; Čermák 2007, s. 270–271) tento status přisuzován je, ačkoliv se také neobjevují v jiných slovech a není patrné, jaký je jejich význam.

Fonestémům v češtině dosud nebyla věnována pozornost, existují o nich pouze kusé zmínky. Např. H. Bartošová (2015) zmiňuje český překlad termínu „fonestém“, J. Pokorný (2010, s. 73) fonestémy zmiňuje, ale uvádí pouze klasické příklady z angličtiny. Fonestémy nicméně prokazatelně existují ve spoustě jazyků (Bergen 2004, s. 290), včetně indonéštiny, japonštiny či švédštiny. M. Willett (2015) se ve své disertační práci věnuje srovnání fonestémů v angličtině a v polštině a tvrdí, že v polštině existují fonestémy /sl/, /sm/ či /sn/ se sémantickým rysem pejorativnosti nebo např. fonestém /kl/, spojený se sémantickým rysem nešikovnosti či hlouposti. Většina polských slov, ze kterých tyto závěry o fonestémech v polštině vyvozuje, jsou však evidentní přejímky z angličtiny. Pouze pro polskou konsonantickou skupinu /st/ autor výsledky čtyř experimentů prokázal, že může jít o produktivní fonestém (s. 253). M. Fidler(ová) (2016, s. 673) se domnívá, že v češtině by mohlo být možné považovat za fonestémy (zřejmě zvukomalebné) konsonantické sekvence /špl-/ (*šplouchat*, *šplíchnout* apod. – ‚zvuk tekutiny, která na něco prudce naráží‘) a /chr-/ (*chrápat*, *chroptět*, *chroupat* apod. – rys ‚šum vycházející z vnitra úst nebo krku‘).

Aby mohly být výše zmíněné psycholingvistické studie replikovány pro češtinu a jejich výsledky použity například ke zhodnocení

³ Pro tyto morfémy se v literatuře běžně používá anglické označení *cranberry morphemes*, protože řada anglických kompozit s morfémem *berry* (viz samostatné substantivum *berry* ‚bobule, plod‘ a plně rozložitelná slova jako *blueberry* ‚borůvka‘ nebo *blackberry* ‚ostružina‘) obsahuje morfém, který se neobjevuje v jiných slovech, např. *cranberry* ‚brusinka‘, *raspberry* ‚malina‘, *mulberry* ‚moruše‘ apod. Podobně hovoří E. Slavičková (1975, s. 27) o příkladech *jeřab-ina*, *ostruž-ina*, *mal-ina* a pro *mal-* v posledním slově používá právě označení *reziduální morfém*.

adekvátnosti morfematičtějšího, kompozicionálního přístupu ke slovo tvorbě ve srovnání s výše zmíněným usage-based přístupem, je nutné nejprve empiricky zjistit, jaké sekvence hlásek lze v češtině považovat za fonestémy. To zároveň umožní srovnání češtiny s jinými jazyky; např. závěr M. Willetta (2015, s. 253), podle jehož studie jsou fonestémy v angličtině výrazně produktivnější než v polštině, může vést k otázce, zda lze míru využití a produktivitu fonestémů v jazyce spojovat s jeho typologickými charakteristikami.

3 Data

Z korpusu SYN (verze 8) jsem získal abecední seznam všech lemmat, která jsou v korpusu doložena alespoň pětkrát a začínají dvěma konsonanty,⁴ které nejsou součástí předpony (*pro-*, *pře-*, *při-*, *vz-*) nebo jiného počátečního slovo tvorného komponentu (*lži-*, *truc-*, *trans-*, *troj-*, *skoro-* apod.). Ze seznamu jsem odstranil neadaptovaná cizí slova, přejatá (a od nich odvozená) slova (typu *wrestlingový*) včetně termínů (typu *chromozom*), propria a jejich odvozeniny, zkratky a značky, textové chyby (*bžaloba*), prefigovaná slova (*vřuknout*). Lemmata jsem seskupil do slovo tvorných hnízd (např. lemmata *škádlení*, *škádlený*, *škádlící*, *škádlil*, *škádlit*, *škádlitka*, *škádlivat*, *škádlivě*, *škádlivka*, *škádlivost*, *škádlivý* jsem seskupil do hnízda reprezentovaného lemmatem *škádlit*). Vyřadil jsem iniciální konsonantické skupiny, které se vyskytují v méně než pěti slovo tvorných hnízdech: např. /vž-/, vyskytující se pouze ve slovech *vždy* a *vždyť*, /chc-/, objevující se pouze ve slovech *chcát* a *chcípnout* a ve slovech jim příbuzných, nebo /cl-/, doložené pouze ve slovo tvorných hnízdech slov *clo*, *cloumat* a *clona*.

Dále jsem vyřadil konsonantické skupiny, pro které neexistují alespoň tři kořenové morfémy s patrným sdíleným sémantickým rysem; např. pro /pš-/ ve slovech *pšouknout* a *pšiknout* lze identifikovat spo-

⁴ Z množiny (b|c|č|d|d'|f|g|h|ch|j|k|l|m|n|ň|p|q|r|ř|s|š|t|t'|v|w|x|z|ž). Předmětem zájmu je zde výslovnost, ne pravopisná podoba slov, a proto jsem dodatečně hledal i slova začínající v pravopisu na *bě*, *mě* apod.

lečný významový rys (související s rychlým vypuštěním vzduchu), ale tato konsonantická skupina se dále objevuje prakticky jen v kořenech slov *pštros* a *pšenice*, a proto jsem se jí dále nezabýval. Vyřadil jsem například i slova s kořeny na /tl-/ (*tlak*, *tlustý*, *tleskat*, *tlumit*, *tlouci*, *tlít* atd.) a /žl-/ (*žlutý*, *žláza*, *žlab*, *žluč*, *žluklý*, *žluna* atd.), u nichž jsem introspektivně ani s oporou o výkladové slovníky češtiny nebyl schopen identifikovat žádný potenciálně sdílený sémantický rys.

Pokud výše uvedené požadavky splňovala sekvence více než dvou konsonantů, posuzoval jsem ji samostatně (např. /šp-/ jsem posuzoval jako jeden potenciální fonestém a /špl-/ jako jiný potenciální fonestém).

Identifikace sdílených sémantických rysů je samozřejmě do určité míry subjektivní, proto jsem se jí snažil opírat o existující slovníky češtiny. Pro každou zbývající skupinu konsonantů jsem tedy vyhledal všechna slovotvorná hnízda s kořeným morfémem začínajícím na danou skupinu, která uvádí *Slovník spisovného jazyka českého* (dále: SSKJČ).⁵ Identifikace sdílených sémantických rysů by neměla být „nucená“: u skupiny /pl-/ lze sice například pro slovesa *plynout*, *plout*, *plížit se* postulovat rys pomalého, plynulého pohybu, ale zároveň existují slovesa jako *plácnout*, *plápolat*, *plesknout*, *pláchnout*, případně *plandat*, která naopak implikují spíše rychlý pohyb. Existují však také slovesa jako *platit*, *plakat*, *plkat*, u nichž pohyb není významným sémantickým rysem. Skupinu /pl-/ zde nechápu jako fonestém; sémantický rys pohybu společný některým slovům s kořeny na /pl-/ považuju za příliš vágní.⁶

Ze souvisejícího, ale obecnějšího důvodu špatné prokazatelnosti za fonestémy spíše nepovažuju /vr-/ ve slovech *vrčet*, *vrnět*, *vrzat*

⁵ Tento slovník jsem vybral, protože má výrazně větší heslář než novější *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* a neobsahuje tolik zastaralých a nářečních slov jako větší, ale starší *Příruční slovník jazyka českého*.

⁶ Bylo by zde možné uvažovat např. o ne čistě konsonantickém fonestému [plou]/[pli], spojeném s pomalým pohybem, avšak kromě zmíněných sloves a jejich derivátů by jej mohlo dále dokládat nanejvýš sloveso *plížit se*. Sloveso *plout* navíc nemusí být nutně spojeno s pohybem pomalým.

a *vrkat*, souvisejících se zvukem, /hl-/ ve slovech *hlas*, *hlodat*, *hlen*, *hlesnout*, *hltat*, *hlaholit*, souvisejících s ústní dutinou, /ml-/ ve slovech *mluvit*, *mlčet*, *mlaskat*, *mlsný*, souvisejících s ústní dutinou, /cv-/ ve slovech *cválat*, *cvrkat*, *cvaknout*, *cvrknout*, souvisejících s rychlým pohybem, a /fr-/ ve slovech *frčet*, *frknout*, *frnkout*, *frmol*, souvisejících také s rychlým pohybem. Ze stejných důvodů nepovažuju za jednoznačně průkazný fonestém segment /hr-/ ve slovech *hrb*, *hrbol*, *hrouda*, *hrča*, případně i *hrst*, souvisejících s oblastí (srov. však *hrana*, *hrot*); zde je však namístě podotknout, že potenciální fonestém /hr-/ lze chápat jako spojený nikoliv s významem oblasti, nýbrž s významem vyčnívání, v kterémžto případě by tento fonestém dokládala i slova *hrana* a *hrot*. Pokud bychom přijali inkluzivnější definici fonestému, respektive vymezení fonestémů opřeli o kritérium prototypičnosti (viz např. Taylor, 2015), bylo by možné i všechny tyto segmenty chápat jako iniciální konsonantické fonestémy, byť třeba ne fonestémy zcela prototypické.

4 Výsledky

Podle výše popsaným způsobem získaných a vyhodnocených dat lze relativně spolehlivě za české fonestémy považovat skupiny /chr-/ a /hň-/; tyto dva fonestémy chápu jako fonestémy v zásadě prototypické. Existenci dalších iniciálních konsonantických fonestémů nepovažuju za dostatečně prokazatelnou.

4.1 Fonestém /chr-/ (a /chř-/)

Zvukomalebnou sekvenci /chr-/ lze považovat za prototypický fonestém; objevuje se typicky u sloves s významem ‚opakovaně (při nějaké činnosti) vydávat (nepříjemný) zvuk (často ústy nebo nosem)‘, srov. následující (v korpusu doložená) slova s výklady významu přejatými ze SSKJČ:

1. *chrápat* ‚vydávat při spaní chrčivý zvuk‘;
2. *chráplat* ‚chraptivě mluvit; vydávat chraptivé tóny, zvuky‘;

3. *chraptět, chraptit* ‚mluvit zdrsňelým, nezvučným hlasem, přen. vydávat drsný, zastřený zvuk‘;
4. *chroptět, chroptit* ‚vydávat chrčivé zvuky před smrtí, při velkém nebezpečí, strachu, vzteku ap.; chraptivě křičet‘; SSJČ uvádí jako samostatné heslo i *chropět, chroptět, chrčēt*‘;
5. *chrchlāt* ‚vykašlávat (hlen), odkašlávat, pokašlávat; vydávat chraptivé zvuky, chraptět‘;
6. *chrčēt* ‚vydávat přerývaný chraptivý, drsný zvuk‘;
7. *chrochtāt* ‚(zprav. o vepřích) vydávat hluboký chrčivý hlas‘, ale srov. též expr. *chrochtāl smíchū*;
8. *chroupat* ‚kousat, pojídat (požírat) něco křehkého n. tvrdého, expr. s chutí do něčeho kousat, něco pojídat (požírat) vůbec, chrupat, chroustat, křoupat; vydávat praskavé, skřípavé zvuky, praskat, skřípat, chrupat, křoupat‘; jako samostatné heslo s prakticky stejným výkladem uvádí SSJČ i *chrupat*;
9. *chroustat* ‚chroupat, křoupat‘;
10. *chrastit, chrastēt* ‚vydávat chrastot, šramot, chřestit, šustēt, šesetit, šramotit‘

Z přehledu je patrné mimo jiné to, že význam všech těchto sloves SSJČ vykládá buď použitím spojení ‚vydávat zvuk(y)‘, nebo odkazem na synonymum, v jehož výkladu je toto spojení použito.

K těmto slovům lze též přiřadit v SSJČ zařazené a vyložené *chrnět* ‚spát‘, citoslovce *chr, chrrr* a následující v korpusu SYN v8 nedoložená slovesa (výklady a doklady uvádím podle SSJČ):

1. *chrámat* ‚lámat‘: *chrámat větve*;
2. *chramostit* ‚chrastit, šramotit‘: *nikde ani hnutí, jenom myška kdesi v tichu chramostila*;
3. *chroumat* (význam 1) ‚chroustat, chroupat‘: *chroumal k syru sůl plnými ústy*;
4. *chroumat* (význam 2) ‚chrastēt, chrupat‘: *podkovy chroumaly na sypkém písku*;
5. *chroptāt* ‚chroptět‘: *raněný chroptaje klesl k zemi*;
6. *chrkat* ‚chrchlāt, chrčēt, chraptět‘: *ze síně doléhalo chrkání a odplivování*

Potenciálně lze zahrnout také sloveso *chramstat* ‚chňapat, sahat po někom, po něčem, chápat se něčeho‘ a jeho běžnější vidový protějšek *chramstnout* a související citoslovce *chramst*, viz např. doklady typu *Ňam Ňam, chramst chramst, děkuju mockrát* (SYN v8), které mohou v některých mluvčích evokovat i zvukový vjem. Za fonestém je možné považovat segment též ve slově *chrlit* (obzvláště vezmeme-li v úvahu spojení jako *chrlit krev*). Segment /chr-/ se samozřejmě objevuje i v kořenech, v nichž ho za fonestém pravděpodobně považovat nelze, srov. např. slova *chrabrý, chrám, chránit, chrobák, chromý, chrpa, chrt, chrstnout, chrup*.

Za fonestém lze potenciálně považovat i /chř-/ , srov. *chřtán, chřípí*, citoslovce *chřup* (*chřup, chřup, pochutnává si na rohlíku* (SSJČ)) a varianty slov na /chr-/ , které uvádí SSJČ: *chřoupat, chřupat*. Tato slova spojuje souvislost s nosní nebo ústní dutinou. Vzhledem k tomu, že podle SSJČ existují i další slova, jako je *chřaplat* ‚znít drsně jako něco rozbitého‘ a *chřestit* se zastaralými variantami *chřestat* a *chřestēt*, zdá se však adekvátní /chř-/ (patrně ovšem ne ve slovech *chřtán* a *chřípí*) chápat pouze jako variantu fonestému /chr-/ . (Slov na /chř/, v nichž se fonestém neobjevuje, je malý počet: *chřest, chřadnout, chřípka*.)

Podle *Českého etymologického slovníku* (Rejzek 2001, s. 228–230) slovesa *chrápat, chraptět, chroptět* a *chrupat* vycházejí z všeslovanského onomatopoického základu, slovesa *chrastit, chřestit* a *chroustat* vycházejí z praslovanského onomatopoického základu **chřest-* (ze slovníku není patrné, zda jde o stejný základ jako u slovesa *chrápat* aj.). U sloves *chrčēt* a *chrchlāt* se pouze uvádí, že jde o slova zvukomalebná. Ze synchronního hlediska by status /chr-/ (případně /chř-/) jakožto fonestému nicméně nijak nesnižovalo ani to, pokud by měla všechna výše uvedená slova sdílet historický základ, obzvláště když jde o základ zvukomalebný.

4.2 Fonestém /hň-/

Za fonestém lze dále považovat /hň-/ se sémantickým rysem dotyku, resp. fyzického kontaktu, jehož iniciátor do něj vkládá určitou sílu, intenzitu apod., srov. následující slovtvorná hnízda:

1. *hníst* ‚mačkat, tlačit, tisknout a tím zprav. zpracovávat‘: *hníst těsto, hlínu, vosk* (SSJČ);
2. *hňácat*, které SSJČ neuvádí, ale srov. např. »hňácat« *výrobky z těsta nebo hňácat keramiku* (SYN v8) nebo *matlal a hňácal sádru* (Neomat), srov. též doloženou variantu *hňoucat*, např. »hňoucat« *keramickou hlínu* (SYN v8), *společnými silami hňoucáme těsto* (Cvrček, Procházka 2022) nebo *jo protože to nechci hňoucat na balgóně* (ORAL v1) a v jiném významu *Krásně srovnaný oblečení :) já to tam pořád hňoucám na sebe, že mi to nejde ani zavřít :D* (Cvrček, Procházka 2022);
3. *hňahňat*, které SSJČ neuvádí, ale srov. např. *hňahňám rýži na svou první vlastnoručně dělanou suši rolku* (SYN v8) nebo *A proč to v tom kýblu nehňahňáš gumovým zvonem, je na WC?* (SYN v8); resp. *hňahňat se*, např. *Asi vás až příliš často viděl, jak se ve vajíčkovostrouhankové břečce hňahňáte vlastníma rukama* (Neomat); srov. též označení žemlovky slovem *hňahňa* (*hňahňa zvaná žemlovka*), doložené v korpusu *ONLINE ARCHIVE*, a další doložené deriváty, např. *to másličko hezky promícháš s tím tvarůžkem, to bude hňahňáníčko* (Cvrček, Procházka 2022);
4. *hnípat*, které SSJČ uvádí pouze ve významu ‚spát, ležet‘, ale srov. např. *přestal si nehty hnípat kůži na bradě* (SYN v8);
5. *hňápnout*, které SSJČ neuvádí, ale srov. např. *na špičku mi bez omaluvy hňápl můj vrstevník* (SYN v8) a také valašské označení *hňápané zelí* (viz např. název soutěže *O nejlepší hňápané zelé*) nebo *já mu hňápnul nakrémovaným mastným prstem na displej* (Cvrček, Procházka 2022), viz též vidový protějšek *hňápat: klasičtí vymaštěnci, co umí jenom hňápat na plyn* (Cvrček, Procházka 2022) nebo *hňápat rukou do vzduchu na něco, co vidím jen já* (Cvrček, Procházka 2022)

O fonestém nejde ve slovtvorných hnízdech slov *hňápa, hňup, hnida, hnít, hnis, hnízdo, hnědý, hněv*. Status fonestému zároveň podle mého názoru podporuje to, že fonestém může být patrně produktivní, srov. např. *četl mu levity předseda strany, veliký medvěd, a tlapou si při tom hňudlil bolavé ucho* (SYN v8), *on se mnou hňupl o zem* (Neo-

mat), *rozválíme a uložíme na plech (já ho tam hňátám rukou)* (Cvrček, Procházka 2022), *důkladně hňátáme těsto* (Cvrček, Procházka 2022), *hňoustat bych to těsto nechtěl* (Cvrček, Procházka 2022) nebo *Dívejme se do budoucnosti ta je důležitá a ne se neustále babrat a hňamstat v minulosti* (sic; Cvrček, Procházka 2022). Reálnost fonestému /hň-/ může nepřímo dokládat i to, že sloveso *nípat* (SSJČ: expr. ‚dloubat, rýpat, šfourat‘) má pro některé mluvčí podobu *hnípat*,⁷ která by hypoteticky mohla být právě výsledkem vlivu fonestému /hň-/ (to je ovšem pouze domněnka, která by musela být ověřena na základě diachronních korpusových dat).

Na rozdíl od fonestému /chr-/ patrně nemá /hň-/ zvukomalebný původ a není jasné, zda spolu výše uvedená slova souvisejí etymologicky. *Český etymologický slovník* (Rejzek 2001, s. 205) uvádí pouze *hníst*, jehož východiskem je indoevropský základ **gnet-*, a *hnípat*, v kterémžto případě není uvedena etymologická informace, ale pouze se upozorňuje na vztah mj. k staroanglickému *hnappian* (srov. dnešní angl. *nap*) a na „zřejmý onomatopoicko-expressivní původ“ těchto slov.

5 Závěr & diskuse

Masako Fidler(ová) (2016, s. 673) jako příklady českých fonestémů uvádí /chr-/ a /špl-/. V případě /chr-/ data naznačují, že skutečně o fonestém jde, případ /špl-/ mi však přijde problematický – /špl-/ se objevuje ve velmi malém počtu kořenů (kromě dále uvedených prakticky pouze *šplhat* a *šplecht*), přičemž se zvukem tekutiny souvisí *šplouchat, šplíchat* a *špláchat*, které SSJČ uvádí jako varianty (vedle nářečních variant *šplachotit, šplochtat*), a *šplounat*, které SSJČ vykládá jako knižní a básnické synonymum *šplouchat*. Není tedy zcela jasné, v kolika slovesech se /špl-/ objevuje, neboť odpověď na tuto otázku závisí na tom, která ze zmíněných slov považujeme za varianty a která za samostatná lemmata, a stejně tak není jasné, zda by nebylo

⁷ Lemma *nípat* je v korpusu SYN v8 doloženo 14×, lemma *hnípat* 114×.

adekvátnější výše zmíněná slova považovat za slova odvozená ze zvukomalebného citoslovce, a tedy obsahující tentýž lexikální kořen. Podobný problém vyvstává u /kň-/ ve slovesech *kňourat*, *kňučet*, *knírat*, *kňoukat* a *kníkat*, případně citoslovci⁸, která mohla být základem těchto slov.

Data naznačují, že vedle /chr-/ lze za fonestém považovat i /hň-/, kteroužto domněnku potvrzuje i potenciální (byť omezená) produktivita fonestému /hň-/, doložená především existencí okazionalismů, jako jsou slovesa *hňudlit*, *hňupnout*, *hňátat* a *hňát'at*, *hňoustat* nebo *hňamstat*. Za fonestémy, byť možná méně prototypické, by mohlo být možné považovat i další segmenty, např. /vr-/ (viz závěr 3. oddílu). Ve srovnání s výčty fonestémů uváděnými pro angličtinu, jako je /gl-/ a /sn-/, se zdá, že čeština má omezenější soubor fonestémů; tento text se však zaměřil pouze na iniciální konsonantické fonestémy, identifikace fonestémů dalších už jej přesahuje. Na základě introspekce se nicméně lze domnívat, že čeština by mohla disponovat dalšími fonestémy, objevujícími se i na konci lexikálních kořenů, například snad /-rk/ (srov. *mrkat*, *smrkat*, *strkat*, *srkat*, *vrkat*, *hrkat*, *trkat*, *krkat* aj.) či /-up/ (srov. *dupat*, *křupat*, *lupat*, *chrupat*, *šupat*, *rupat* aj.). Pokud by byl průkazný status /-up/ jakožto fonestému, pak by ovšem sloveso *chrupat* mohlo představovat příklad českého slova, jehož lexikální kořen je absolutně rozložitelný na fonestémy /chr-/ a /-up/.

Fonestémy představují významný jev, kterému by měla být věnována pozornost, hned z několika důvodů: kromě výše zmíněného diskutabilního vztahu mezi fonestémy a morfémy (a jeho relevancí pro teorii slovo tvorby) jde v zásadě o to, že fonestémy jsou jevem, který stojí na hranici mezi fonologií a morfologií (v širším smyslu, tj. včetně slovo tvorby). Jejich existence tak představuje jeden z dalších argumentů proti lingvistickým přístupům, které fonologii a morfologii považují za jasně oddělené „moduly“ (Zingler 2017). I studium tak spe-

⁸ V korpusu SYN v8 je doloženo citoslovce *kňou* (*A Jonatán začal smutně kňučet, asi takhle, kňou, kňou, kňou, a Mach řekl, slyšíš, Šebestová, jak ten pes kňučí?*) a *kňů* (*chodí mezi starými ženami a dělá kňů kňů na trubku*).

cifického jevu, jako jsou fonestémy, tak může přispět i k řešení obecnějších otázek lingvistické teorie.

Na ještě obecnější rovině jsou fonestémy jevem, který představuje výzvu pro tradiční představu o arbitrarnosti jazykového znaku, neboť přinejmenším některé fonestémy jsou zřetelně zvukomalebné, a tedy ikonické, nikoliv arbitrarní (srov. Dingemans a kol., 2015). Nedávné výzkumy různých jazyků bohatě ilustrují, že ikonicitu (stojící ve stínu arbitrarnosti) může ve slovní zásobě hrát výrazně větší roli, než jaká jí je tradičně přisuzována, přičemž dobře známý jev zvukomalebnosti je jen jednou z mnoha realizací ikonicity. Ikonicitu překračující meze zvukomalebnosti se na úkor arbitrarnosti projevuje například při pojmenovávání rostlin a živočichů (viz např. už Berlin 1992, zvl. 6. kapitola), při pojmenování literárních a jiných postav (např. Elsen 2008) či při vytváření přezdívek: Shih a Rudin (2020) kupříkladu zjistili, že s narůstající vahou hráčů baseballu klesá počet vysokých (otevřených) vokálů v jejich přezdívkách a že čím mají baseballisté větší váhu, tím delší mají přezdívky. Na pozadí dalších nedávno publikovaných výzkumů lze zmínit dále například to, že Winter a kol. (2022) na materiálu 332 jazyků (z 84 různých jazykových rodin) dokládají, že ve slovech s významem ‚drsný, hrubý‘ se nenáhodně často objevuje foném /r/. Podobně například Winter a Perlman (2021) dokládají, že v anglických adjektivech s významem ‚malý‘ se statisticky nenáhodně často objevují vokály /ɪ/ a /i/ a konsonant /t/, naopak v adjektivech s významem ‚velký‘ se významně často objevuje vokál /a/. Ačkoliv už ve starších bohemistických textech ojedinele najdeme například poukaz na to, že při pohledu na zdobňovací sufixy v češtině nelze „přehlédnouti význačnou úlohu samohlásky *i*“ (Oberpfalcer 1927, s. 126), podobné výzkumy (včetně výzkumů zabývajících se fonestémami) pro češtinu chybí. Tento text je tak mj. i výzvou k dalšímu zkoumání češtiny v této oblasti.

Literatura

- Abelin Åsa, 1999, *Studies in sound symbolism*. Göteborg: Göteborg University.
Anderson Stephen, 2015, *The Morpheme: Its Nature and Use*. In: M. Baerman (ed.), *The Oxford Handbook of Inflection*. Oxford University Press, s. 11–33.

- Bartošová Helena, 2015, *Onomatopoeia v české dětské literatuře*. [Bakalářská práce.] Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Bauer Laurie, 2019, *Rethinking Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bergen Benjamin, 2004, *The psychological reality of phonaesthemes*. „Language” 80(2), s. 290–311.
- Berlin Brent, 1992, *Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Blust Robert, 1988, *Austronesian root theory: An essay on the limits of morphology*. Amsterdam: John Benjamins.
- Blust Robert, 2003, *The phonosteme η in Austronesian languages*. „Oceanic Linguistics” 42(1), s. 187–212.
- Bybee Joan, 2010, *Language, Usage and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Čermák František, 2007, *Frazeologie a idiomatika: česká a obecná*. Praha: Karolinum.
- Dingemans Mark, Blasi Damián E., Lupyan Gary, Christiansen Morten H., Monaghan Padraic, 2015, *Arbitrariness, iconicity, and systematicity in language*. „Trends in Cognitive Science” 19(10), s. 603–615.
- Elsen Hilke, 2008, *Phantastische Namen. Die Namen in Science Fiction und Fantasy zwischen Arbitrarität und Wortbildung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag Tübingen.
- Fidler Masako, 2016, *Ikonicita*. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*, 1. svazek. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 672–673.
- Filipец Josef, Čermák František, 1985, *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- Firth John Rupert, 1964, *The Tongues of Men & Speech*. London: Oxford University Press.
- Joseph Brian D., 1987, *On the Use of Iconic Elements in Etymological Investigation: Some Case Studies from Greek*. „Diachronica” 4(1–2), s. 1–26.
- Kwon Nahyun, Round Erich R., 2015, *Phonaesthemes in morphological theory*. „Morphology” 25, s. 1–27.
- Magnus Margaret, 2000, *What's in a word? Evidence for phonosemantics*. Trondheim: University of Trondheim.
- Mompean Jose A., Fregier Amandine, Valenzuela Javier, 2020, *Iconicity and systematicity in phonaesthemes: A cross-linguistic study*. „Cognitive Linguistics” 31(3), s. 514–548.
- Databáze excerptního materiálu Neomat*. Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR. Online: <http://neologismy.cz> [cit. 1. 7. 2022].

- Oberpálcer František, 1927, *Zdrobnělá slova II*. „Naše řeč” 11(6), s. 125–128.
- Cvrček Václav, Procházka Pavel, 2022, *ONLINE_ARCHIVE: monitorovací korpus internetové češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz> [cit. 1. 7. 2022].
- Kopřivová Marie a kol., 2017, *ORAL: Korpus neformální mluvené češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz> [cit. 2. 6. 2017].
- Pastizzo Matthew John, Feldman Laurie Beth, 2009, *Multiple dimensions of relatedness among words*. „Mental Lexicon”, 4(1), s. 1–25.
- Pokorný Jan, 2010, *Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura*. Praha: Grada.
- Průruční slovník jazyka českého, 1935–1957*. Praha: Státní nakladatelství / Státní pedagogické nakladatelství.
- Rejzek Jiří, 2001, *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- Shih Stephanie S., Rudin Deniz, 2020, *On Sound Symbolism in Baseball Player Names*. „A Journal of Onomastics”.
- Slavíčková Eleonora, 1975, *Retrogradní morfemický slovník češtiny s připojenými inventárními slovníky českých morfémů kořenových, prefixálních a sufixálních*. Praha: Academia.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 2005, 4. vydání. Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého I–IV, 1960–1971*. Praha: Nakladatelství ČSAV – Academia.
- Křen M. a kol., 2019, *Korpus SYN*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <http://www.korpus.cz> [cit. 12. 12. 2019].
- Taylor John R., 2015, *Prototype effects in grammar*. In: Ewa Dąbrowska, Dagmar Divjak (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*. Berlin: De Gruyter Mouton, s. 562–579.
- Willett Michael, 2015, *A study of the productivity of twelve English onset phonaesthemes*. [Disertační práce.] Cardiff: Cardiff University.
- Winter Bodo, Sóskuthy Márton, Perlman Marcus, Dingemans Mark, 2022, *Trilled /r/ is associated with roughness, linking sound and touch across spoken languages*. „Scientific Reports” 12, s. 1035.
- Winter Bodo, Perlman Marcus, 2021, *Size sound symbolism in the English lexicon*. „Glossa: A journal of general linguistics”, 6(1).
- Ziková Markéta, 2016, *Morfém*. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*, 1. svazek. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1074–1075.
- Zingler Tim, 2017, *Evidence against the morpheme: The history of English phonaesthemes*. „Language Sciences” 62, s. 76–90.